

“ALS JE NIKS DOET IS HET STRAKS ECHT TE LAAT”

RELIGIEUZE VOCABULARIA IN HET DISCOURS OVER KLIMAATVERANDERING

Caroline Vander Stichele

https://doi.org/10.56675/9789403888224_6

Op 31 mei 2024 vond op de Zuidas in Amsterdam een Klimaatmars plaats. Speciaal voor die gelegenheid schreef Aafke Romeijn een strijdlied getiteld *Failliet*. De eerste strofe en het refrein gaan als volgt:

Alles smelt, alles brandt
Volgens jou is er niks aan de hand
Jij hebt geld en de macht
Alles valt terwijl jij rustig wacht
Al die mooie woorden
Geloven we niet meer
Wij willen actie zien dit keer.

Jij vervuilt en verdient maar
Wij betalen de prijs
Groei eens gauw een geweten
Is onze enige eis.

Stop met al dat vergaderen
Er is genoeg gepraat

Als je niks doet is het straks echt te laat.

De deelnemers werden door de organisatoren opgeroepen om het lied voorafgaand aan de mars alvast in te oefenen. Tekst en geluid zijn te vinden op de website van de Klimaatcrisis Coalitie en op YouTube.¹ De oproep verscheen ook op het sociale mediakanaal X van Klimaatmars, voorzien van een videofragment dat eindigt op de laatste regel van het refrein: ‘Als je niks doet is het straks echt te laat.’ Anders dan op de website en YouTube is in het fragment niet de zangeres zelf te zien, maar wisselende beelden van bosbranden, tornado’s en overstromingen om deze alarmerende boodschap kracht bij te zetten (zie afbeelding 1).²

Deze voorstelling van zaken maakt deel uit van een breder maatschappelijk discours over klimaatverandering en zoals dit voorbeeld laat zien bestaat dit discours niet alleen uit taal, maar ook uit beeld en geluid. De “vocabulary” die binnen dit discours functioneren omvatten dus zowel talige als audiovisuele elementen.

In deze bijdrage wil ik met name dieper ingaan op de manier waarop Nederlandse actiegroepen rond klimaatverandering religieus geïnformeerde vocabulary inzetten op hun sociale media (websites, Facebook, X, Instagram en YouTube). Omdat het christendom in de Nederlandse context het meest prominent aanwezig is, besteed ik daarbij vooral aandacht aan christelijke vocabulary. Meer concreet heb ik de sociale media van zowel seculiere als expliciet christelijke actiegroepen met betrekking tot klimaatverandering onderzocht.³

- 1 Zie Klimaatmars, “Alles over het klimaatlied!”, geraadpleegd op 16 maart 2026, <https://klimaatmars.nl/klimaatlied/>; Klimaatmars, “Aafke Romeijn - Failliet (Klimaatmars 2024)”, 11 mei 2024. De Klimaatcrisis Coalitie is een samenwerkingsverband van Oxfam Novib, Fridays For Future, Greenpeace, Extinction Rebellion, Fossielvrij NL, Milieudefensie en DeGoedeZaak. Het lied is gebaseerd op de melodie van het nummer *Flowers* van de Amerikaanse zangeres en actrice Miley Cyrus.
- 2 Screenshot YouTube-Video, 2:20, <https://www.youtube.com/watch?v=qvrTe7TXi-E>.
- 3 De onderzochte actiegroepen zijn: Milieudefensie, Greenpeace NL, Jonge klimaatbeweging, Fossielvrij NL, Extinction Rebellion, Fridays for Future, Christian Climate Action, Youth for Climate, Grootouders voor het klimaat, Klimaatwakers, Scientist Rebellion, Kappen met kolen.

Afbeelding 1: Videofragment op X – Klimaatmars – 20 mei 2024.

Om de functies die religieuze vocabulary daarin spelen beter te begrijpen, heb ik een discours analyse uitgevoerd.⁴ Een dergelijke analyse maakt het mogelijk om deze vocabulary te bestuderen in relatie tot zowel de makers ervan als de

- 4 Voor een meer uitvoerige bespreking van deze benadering, zie: Norman Fairclough, Jane Muldering en Ruth Wodak, “Critical Discourse Analysis”, in: Teun A. van Dijk (ed.), *Discourse Studies: A Multi-disciplinary Introduction*, 2nd ed. (Thousand Oaks: Sage, 2013), <https://doi.org/10.4135/9781446289068>. Voor de toepassing op ecologische kwesties, zie: Maarten A. Hajer, *The Politics of Environmental Discourse: Ecological Modernization and the Policy Process* (Oxford: Oxford University Press, 1996), <https://doi.org/10.1093/019829333X.003.0003>.

context waarin deze worden gebruikt.⁵ Daarbij besteed ik met name aandacht aan het proces van betekenisgeving dat eigen is aan een discours en aan het potentieel ervan om tot actie aan te zetten op sociaal-politiek vlak, zoals bijvoorbeeld een klimaatmars. Overigens wordt vaak meer dan één discours ingezet als het gaat om klimaatverandering en speelt het religieuze discours daarin een wisselende rol. Zo spelen politieke en wetenschappelijke discourses eveneens een cruciale rol in de discussie over klimaatverandering.

Aansluitend bij het voorbeeld van de klimaatmars bespreek ik in wat volgt eerst het gebruik van een eco-apocalyptisch discours in relatie tot klimaatverandering. Daarna ga ik in op drie andere discourses die door actiegroepen worden ingezet, met name religieuze, ethische en spirituele discourses. Dat doe ik telkens aan de hand van concrete voorbeelden uit de onderzochte periode van dataverzameling (2021-2025). Het onderscheid tussen deze discourses komt voort uit de analyse van deze dataverzameling. Daarbij is het belangrijk voor ogen te houden dat deze discourses niet strikt van elkaar gescheiden zijn, maar er een zekere overlap bestaat. Dat is bijvoorbeeld het geval met het ethisch discours dat ook voorkomt in het apocalyptische, religieuze en spirituele, zij het dan met andere accenten. Ik eindig mijn bespreking met een slotbeschouwing waarin ik de resultaten samenvat en de relevantie daarvan bespreek.

1. Eco-apocalyptisch discours

De term *apocalyps* betekent letterlijk *onthulling*, *openbaring* van dingen die verborgen waren. De daarvan afgeleide term *apocalyptiek* verwijst enerzijds naar het literaire genre van een groep joodse en christelijke geschriften uit de oudheid en anderzijds naar het wereldbeeld dat deze geschriften met elkaar gemeen hebben.⁶ Het meest bekende en invloedrijke boek uit deze collectie is ongetwijfeld de *Apocalyps* of *Openbaring* van Johannes.⁷ Met dit geschrift sluit niet

5 Zie ook de bijdrage van Ömer F. Gürlesin en Nico de Groot, “Tussen geloof en groene taal: Klimaatorganisaties op Twitter/X in Nederland (2023)” in deze bundel.

6 Zie verder: John J. Collins, “Apocalyptiek: Het genre, de ideologie en de beweging”, in: Jan Willem van Henten en Osger Mellink (red.), *Visioenen aangaande het einde: Apocalyptische geschriften en bewegingen door de eeuwen heen* (Zoetermeer: Meinema, 1998), 19-38.

7 Over de receptiegeschiedenis van Openbaring, zie verder: Van Henten en Mellink (red.), *Visioenen aangaande het einde*; Judith Kovacs and Christopher Rowland, *Revelation* (Malden: Blackwell, 2004); Stephen D. Moore, *Revelation: Book of Torment, Book of Bliss* (London: T&T Clark, 2021), 9-29.

toevallig de Bijbel af. Het biedt immers een perspectief op het einde van deze wereld en vormt zo de chronologische tegenhanger van het boek Genesis waarmee de Bijbel opent, waarin sprake is over het begin van deze wereld. Toch is apocalyptiek geen voltooid verleden tijd. In de loop van de geschiedenis zijn er telkens weer bewegingen en groepen geweest die zich hierdoor hebben laten inspireren. Tot de verbeelding sprekende apocalyptische verhalen en beelden worden daarbij gebruikt om allerlei catastrofes te duiden en het einde te voorspellen.⁸ In zijn boek *Arguing the Apocalypse* heeft Stephen O’Leary het in dit verband over de “ancient logic of apocalypticism.”⁹ Deze logica informeert de manier waarop we naar de toekomst kijken.

Apocalyptische taal en scenario’s spelen in het discours over klimaatverandering vaak een belangrijke rol. Zo verwijst de term *klimaatapocalyps* bijvoorbeeld naar de gedachte dat klimaatverandering het einde van de wereld zal betekenen.¹⁰ Een ander voorbeeld is de term *doemdwepen* die door het Theatergezelschap Gouden Haas is bedacht. Het is één van de zestien *klimaataandoeningen* die het Theatergezelschap vermeldt op de klimaatkaarten die ze hebben ontwikkeld. Daarop wordt de term *doemdwepen* gedefinieerd als “het Stockholm-syndroom onder de klimaataandoeningen: een totale, haast masochistische overgave aan de meest negatieve berichten en voorspellingen.”¹¹ Ook populaire media brengen vaak allerlei natuurrampen, klimaatverandering en de Apocalyps met elkaar in verband. Afbeelding 2 laat bijvoorbeeld zien hoe dat in 2023 op YouTube gebeurde met de overstromingen in Italië. Daarin worden de overstromingen “apocalyptisch” genoemd.¹²

8 Zie b.: Kenneth G.C. Newport and Crawford Gribben (eds.), *Expecting the End: Millennialism in Social and Historical Context* (Waco: Baylor University Press, 2006); William John Lyons and Jorunn Okland (eds.), *The Way the World Ends? The Apocalypse of John in Culture and Ideology* (Sheffield: Phoenix Press, 2009).

9 Stephen O’Leary, *Arguing the Apocalypse: A Theory of Millennial Rhetoric* (Oxford: University Press, 1994), 4.

10 Zie bijvoorbeeld het interview van: Jesse Frederik en Rutger Bregman, “Komt de grote klimaatapocalyps? Een bijlagen ongemakkelijk gesprek met twee XR-activisten”, in: *De Correspondent*, (12 april 2024), <https://decorrespondent.nl/15247/komt-de-grote-klimaatapocalyps-een-bij-vlagen-ongemakkelijk-gesprek-met-twee-xr-activisten/72f385ee-1a5c-0039-346c-99cb95161f47>.

11 <https://goudenhaas.nl/klimaatkaarten>

12 Screenshot 2024-09-21 at 11-13-58 apocalyptic flooding devastates northern Italy – YouTube Channel 4 News: <https://www.youtube.com/watch?v=a6vCQe3FAec>

Afbeelding 2: Nieuwsbericht op YouTube – Channel 4 News – 18 mei 2023.

In wat volgt geef ik een paar voorbeelden van het gebruik van apocalyptische retoriek binnen de klimaatbeweging. Het eerste voorbeeld betreft de openingspagina van de website van Scientist Rebellion NL.¹³ De introductie gaat als volgt:

Als wetenschappers luiden wij al decennialang de alarmbel over de klimaatcrisis. Maar regeringen nemen onze waarschuwingen niet ernstig en jaar na jaar blijft de uitstoot toenemen. Vandaag spreken regeringen over “1.5°C haalbaar houden”, terwijl ze fossiele brandstoffen blijven subsidiëren en olie- en gaswinningen blijven toestaan over de hele wereld. 1.5°C is dus niet haalbaar. In de plaats daarvan begeven wij ons op onbekend en angstwekkend terrein. Zoals het laatste IPCC-rapport stelt, laat “elke verdere vertraging in gezamenlijke actie, een korte en snel voorbijgaande gelegenheid voorbijgaan om een leefbare en duurzame toekomst voor allen te verzekeren.” Wij dringen er bij wetenschappers van alle disciplines op aan om zich aan te sluiten bij de voorhoede van de klimaatbeweging en vragen onmiddellijke actie. We hebben geen

¹³ <https://www.scientistrebellion.nl/> Geraadpleegd op 10 november 2023. Scientist Rebellion is een internationale organisatie van wetenschappers en zusterorganisatie van Extinction Rebellion.

tijd te verliezen.¹⁴

Belangrijke termen en zinsneden in dit citaat zijn: “de alarmbel luiden,” “waarschuwingen,” “we begeven ons op onbekend en angstwekkend terrein,” “een korte en snel voorbijgaande gelegenheid,” “aandringen,” “onmiddellijke actie,” “geen tijd te verliezen.” Samengenomen drukken zij een gevoel van urgentie uit met het oog op een nabije catastrofe. De gebruikte terminologie is weliswaar niet expliciet religieus, maar sluit in meer algemene zin aan bij het religieus geïnspireerd genre van de apocalypiek. In de eco-apocalyptische variant hiervan komen met name de volgende elementen voor: 1. We bevinden ons in een existentiële crisis; 2. Deze wordt aan ons “geopenbaard” door de wetenschap; 3. De catastrofale gebeurtenissen die al plaatsvinden bewijzen de waarheid daarvan; 4. We moeten een keuze maken tussen goed en kwaad, want dit is een kwestie van leven en dood. Een belangrijk verschil met religieuze apocalyptische verhalen is echter dat de ultieme autoriteit hier niet langer God is maar de wetenschap, die openbaart wat ons te wachten staat als we niet de juiste keuzes maken.

Eco-apocalyptisch taalgebruik wordt vaak gecombineerd met beeld. Een voorbeeld daarvan is onderstaande poster van Fridays for Future Nederland op Instagram (afbeelding 3).¹⁵ Dat is de beweging die Greta Thunberg in 2018 speciaal voor jongeren oprichtte. Onder de hoofdtitel Klimaatweekend, worden een reeks natuurrampen opgesomd, gevolgd door de toelichting dat wetenschappers hiervoor al lang gewaarschuwd hebben. Het beeld van bosbranden op de achtergrond benadrukt de urgentie van de oproep, die ook in de verf gezet wordt door de vetgedrukte woorden. De retoriek in dit voorbeeld is dezelfde als op de website van Scientist Rebellion NL, maar wordt in dit geval versterkt door het beeldmateriaal. De boodschap luidt in beide gevallen: wetenschappers hebben ons gewaarschuwd voor de catastrofes die inmiddels overal plaatsvinden. Daarom is het belangrijk om in actie te komen.

¹⁴ Eigen vertaling van oorspronkelijk Engelstalige tekst. Zie ook de YouTube video waarin beelden van smeltend ijs en brandende bossen gecombineerd worden met uitspraken van wetenschappers die urgentie en noodzaak om nu in actie te treden benadrukken, omdat er geen tijd meer kan verloren worden. Deze beelden worden versterkt door de begeleidende soundtrack: Scientist Rebellion, “Scientist Rebellion takes action in the Netherlands”, 7 april 2022, YouTube-Video, 2:56, <https://youtu.be/EYFhdxDoeg>.

¹⁵ Screenshot: Fridays for Future Nederland, “Save the Date! Klimaatweekend 1-3 oktober!”, Instagram, 10 augustus 2021, https://www.instagram.com/p/CSZlfbAs_nw/.

Afbeelding 3: Poster van Fridays for Future Nederland op Instagram – 14 augustus 2021.

Zowel seculiere als religieuze klimaatgroepen maken gebruik van dit eco-apocalyptisch discours. Een voorbeeld van het gebruik hiervan binnen het christelijke klimaatdiscours is te vinden in *Laudate Deum*. Dat is de apostolische exhortatie van paus Franciscus die op 4 oktober 2023 werd uitgebracht. Met name in het eerste hoofdstuk van dit document wordt gewezen op de ernst van de klimaatcrisis waarin we ons bevinden. “Sommige apocalyptische diagnoses lijken vaak onredelijk of niet voldoende onderbouwd. Dat zou ons er niet toe moeten brengen te ontkennen dat de mogelijkheid om een keerpunt te berei-

ken reëel is” (LD 17).¹⁶ Opvallend apocalyptisch is de videoclip die voorafgaand aan de publicatie van *Laudate Deum* door de Vaticaanse Nieuwszender op YouTube werd geplaatst (zie afbeelding 4).¹⁷

Afbeelding 4: Aankondiging publicatie *Laudate Deum* op YouTube – Vatican News – 4 oktober 2023.

Een voorbeeld van het gebruik van eco-apocalyptiek binnen seculiere klimaatgroepen is de poster van de klimaatmars die op 12 november 2023 in Amsterdam plaatsvond (zie afbeelding 5). Daarop is een horloge te zien met de wijzers anderhalf voor twaalf en de tekst: “De crisis is nu.” Ook hier benadrukken tekst en beeld de urgentie van de situatie waarin we ons bevinden en dat het belangrijk is om daar iets aan te doen. Niet toevallig werd deze mars net voor de tweede Kamerverkiezingen gehouden. Het beeld evoceert de bekende uitdrukking *het is vijf voor twaalf*, maar verwijst ook meer concreet naar de zoge-

¹⁶ Franciscus, *Laudate Deum* (Stemmen en getuigenissen over de klimaatcrisis), 4 oktober 2023, geraadpleegd op 18 maart 2025, <https://rkddocumenten.nl/toondocument/8999-laudate-deum-nl>. Zie ook: Paus Franciscus, *Ons gemeenschappelijk huis: Teksten over ecologie* (Antwerpen: Otheo, 2024), 185-217. Voor een meer uitvoerige bespreking, zie: Caroline Vander Stichele, “Apocalyps en klimaatverandering: angstaanjagend of hoopvol discours?” in Paul Kevers (red.), *Apocalyps vandaag? De Bijbel als bron van hoop* (Leuven: Vlaamse Bijbelstichting, 2024), 157-177, 168-172.

¹⁷ Screenshot: Vatican News – English, “*Laudate Deum*”, 4 oktober 2023, 1:06, YouTube-Video, <https://www.youtube.com/watch?v=dSadLAJQuwc>.

naamde *Doomsday Clock*, die elk jaar wordt bijgesteld en aangeeft hoe dicht we ons inmiddels bevinden bij het einde der tijden. Op 24 januari 2023 stonden de wijzers van deze klok op anderhalve minuut voor twaalf.¹⁸

Afbeelding 5: Poster op Instagram – Klimaatmars – 26 september 2023.

De terugkerende elementen in deze voorbeelden reflecteren en reproduceren populaire noties van apocalyptische en post-apocalyptische scenario's die in de westerse en vooral Amerikaanse cultuur veelvuldig voorkomen in boeken, films, series, video spellen en muziek. Vaak voorkomende elementen daarin zijn dat een of andere vorm van rampspoed de mensheid bedreigt, dat hiervoor vaak tevergeefs door wetenschappers wordt gewaarschuwd en dat er een race tegen de klok wordt gevoerd om het gevaar af te wenden. Dit is bijvoorbeeld het geval in films zoals *Armageddon* (1998) en *End of Days* (1999), en meer recent

¹⁸ Klimaatmars, “Onze posters zijn er!”, Instagram, 26 augustus 2023, <https://www.instagram.com/p/CxpcURPCTBE/>. De Doomsday Clock is een initiatief van atoomgeleerden en werd gestart in 1947. Het beeld combineert de idee van de apocalyps met dat van de countdown tot nul voor een atoomexplosie om de bedreigingen van mens en planeet weer te geven. De klok staat inmiddels op 89 seconden voor twaalf. Cf.: Bulletin of the Atomic Scientists, “Closer than ever: It is now 89 seconds to midnight”, geraadpleegd op 18 maart 2026, <https://thebulletin.org/doomsday-clock/2025-statement/>; Zie ook: Jantijn Anema en Hannah Prins, *Je bent jong en je wil wat toekomst: Een redelijk radicaal verhaal* (Amsterdam, De Geus, 2023), 66.

Don't Look Up (2021).¹⁹ Een subgenre hiervan zijn de zogenaamde klimaat fictie films, waarvan *The Day After Tomorrow* (2004) één van de meest bekende is. Klimaatverandering zorgt in deze film voor het aanbreken van een plotse ijstijd in het noordelijk halfrond.²⁰

Ondanks de alarmerende en beangstigende aard van deze boodschap, gebruiken klimaatactivisten het eco-apocalyptisch discours geregeld om mensen te mobiliseren. Het gebruik ervan is zowel functioneel als politiek gemotiveerd. Dat belet evenwel niet dat er ook negatieve kanten aan zitten. Zo wijst Lisa Doeland in haar boek *Apocalypsofie* op “de alomtegenwoordigheid van de apocalyps in de populaire cultuur,” die precies daardoor genormaliseerd wordt.²¹ Dat leidt ook tot een vorm van apocalypsmoeheid. Bovendien heeft onderzoek inmiddels uitgewezen dat het voortdurend gebruik van dit discours ongewenst impact heeft. Enerzijds zijn vooral jonge mensen en klimaatactivisten vatbaar voor psychisch lijden in de vorm van klimaatangst, depressie, rouw, paniek en wanhoop, terwijl anderzijds klimaatontkenners dit discours afdoen als klimaatwaan, alarmisme en doemdenken.²²

Niettemin komt het eco-apocalyptisch discours over de hele breedte van de klimaatbeweging voor. Het is inmiddels wel minder dominant geworden, mede vanwege de ongewenste gevolgen. Toch wordt het nog steeds gebruikt, precies omdat het mobiliserend werkt. Het hameren op de urgentie van de situatie

¹⁹ Zie verder: Laura Copier, *Preposterous Revelations: Visions of Apocalypse and Martyrdom in Hollywood Cinema 1980-2000* (Sheffield: Sheffield Phoenix Press, 2012); Laura Copier en Caroline Vander Stichele, “Death and Disaster: 2012 meets Noah”, in *Close Encounters between Bible and Film: An Interdisciplinary Engagement* (Atlanta: SBL Press, 2016), 155-171; Kim Newman, *Apocalypse Movies: End of the World Cinema* (New York: St Martin's Griffin, 2000); Stephen Prince, *Apocalypse Cinema* (New Brunswick: Rutgers University Press, 2021).

²⁰ Voor een overzicht van dit genre, zie: Yale Climate Connections, “Cli-fi movies: A guide for socially-distanced viewers”, geraadpleegd op 18 maart 2026, <https://yaleclimateconnections.org/2020/05/cli-fi-movies-a-guide-for-socially-distanced-viewers/>; Robin L. Murray en Joseph K. Heumann, *Monstrous Nature: Environment and Horror on the Big Screen* (Lincoln: University of Nebraska, 2016). Een meer recent voorbeeld dicht bij huis is de Nederlands-Vlaamse coproductie *Als de dijken breken* (2016) waarin niet toevallig watersnood als gevolg van een superstorm de lage landen treft.

²¹ Lisa Doeland, *Apocalypsofie: Over recycling, groene groei en andere gevaarlijke fantasieën* (Utrecht: Ten Have, 2023), 21.

²² Zie bijvoorbeeld: Susan Clayton en Christie Manning, *Psychology and Climate Change: Human Perceptions, Impacts, and Responses* (New York: Academic Press, 2018); Haoran Chu en Janet Z. Yang, “Emotion and the Psychological Distance of Climate Change”, in *Science Communication* (December 9, 2019), <https://doi.org/10.1177/1075547019889637>; Elizabeth Haase en Kelsey Hudson (eds.), *Climate Change and Youth Mental Health: Multidisciplinary Perspectives* (Cambridge: Cambridge University Press, 2024). Zie ook de bijdragen in deze bundel van Deborah de Koning, “Houden alle vogels nesten? Een verkenning van berouwbaarheid in ecologische rouwrituelen in Nederland” en Deborah de Koning en Frank G. Bosman, “Halloween en een uitstervende ijsbeer”.

2. Religious discours

[illegible]

23 Zie ook het artikel “Tussen geloof en groene taal” van Ömer F. Gürlesin en Nico de Groot in deze bundel.
24 Zie verder Gürlesin en de Groot, “Tussen geloof en groene taal” in deze bundel.

Op de achtergrond zijn echter ook nog twee andere slogans te zien die worden megedragen. De slogan links luidt: “there is no plan(et) B”, terwijl rechts de aarde wordt afgebeeld met de woorden: “ik sta hier niet voor mijn lol, maar voor onze aardbol.” In deze twee gevallen worden niet-religieuze termen gebruikt, namelijk *planeet* en *aardbol* in plaats van *schepping*, zoals het geval is op het spandoek van CCA. Deze observatie bevestigt wat we elders in ons onderzoek hebben vastgesteld, namelijk dat de term *schepping* alleen gebruikt wordt door christelijke groepen. Theoloog en klimaatactivist Rozemarijn van ’t Einde

25 Foto overgenomen van: Christian Climate Action Nederland, thuispagina, geraadpleegd op 18 maart 2026, <https://www.christianclimateaction.nl/>.

bijvoorbeeld noemt zichzelf een “scheppingsactivist.”²⁶

Een ander religieus begrip dat verband houdt met de schepping is *rentmeesterschap*. Deze term gaat terug op de opdracht die de mens in de Bijbelse scheppingsverhalen van God krijgt: “Wees vruchtbaar en wordt talrijk, bevolk de aarde en breng haar onder je gezag: heers over de vissen van de zee, over de vogels van de hemel en over alle dieren die op de aarde rondkruipen” (Gen. 1:28 NBV), en verder brengt God de mens “in de tuin van Eden, om die te bewerken en erover te waken” (Gen. 2:15 NBV). Een belangrijk document dat aan de reflectie op de betekenis van rentmeesterschap in de context van de klimaatcrisis heeft bijgedragen is de pauselijke encycliek *Laudato Si’* van paus Franciscus die in 2015 verscheen.²⁷ Daarin wordt de interpretatie van deze opdracht in termen van dominantie en onderwerping op de korrel genomen. De Bijbel geeft volgens de paus geen aanleiding “tot een despotisch antropocentrisme dat zich niet bekommert om de andere schepselen” (LS 68). De mens is veeleer geroepen om op een verantwoordelijke wijze met de schepping om te gaan en de eigen waarde van de aarde en de andere levende wezens te respecteren. “Wij kunnen allen meewerken als instrument van God voor de zorg voor de schepping, ieder met zijn eigen cultuur en ervaring, eigen initiatieven en vermogen.” (LS 14) Opvallend is wel dat in de Nederlandse vertaling van de encycliek de term *rentmeesterschap* als dusdanig niet voorkomt.²⁸ In de christelijke klimaatbeweging wordt deze term wel gebruikt. Een voorbeeld hiervan is de oproep die door Christian Climate Action op 28 oktober 2023 op Instagram werd geplaatst, waarin gesteld wordt: “Als rentmeesters van de schepping moeten we onze verantwoordelijkheid nemen.”²⁹

26 Rozemarijn van 't Einde, *Rebelleren voor het leven: Een dominee in actie voor klimaatrechtvaardigheid* (Utrecht: Kokboekencentrum, 2023), 223 en op Instagram: @scheppingsactivist. Zie verder ook publicaties zoals: Henk Jochemsen en Jan van der Stoep (red.), *Laat de aarde juichen: Duurzaam beheer van de schepping* (Amsterdam: Buijten & Schippersheijn Motief, 2023); Lysanne van de Kamp-Rinzema, *Scheppings(t)rouw: Een zoektocht naar doorleefde hoop* (Amsterdam: Buijten & Schippersheijn Motief, 2024).

27 De hier gebruikte vertaling is de officiële Nederlandse vertaling: Franciscus, *Laudato Si’* (Encycliek Over de zorg voor het gemeenschappelijke huis), 24 mei 2015, geraadpleegd 18 maart 2025, <https://rkdocumenten.nl/toondocument/5000-laudato-si-nl>.

28 Dat is wel het geval in de Engelse vertaling. In LS 116 is daar sprake van *responsible stewardship*, in de Nederlandse vertaling van *verantwoordelijke beheerder*, en in LS 236 van *stewards of creation* en in het Nederlands van *bewakers van heel de schepping*.

29 ChristianClimateActionNL, “De tijd van ‘stil maar wacht maar, alles wordt nieuw’ is voorbij”, Instagram, 28 oktober 2023 https://www.instagram.com/p/Cy8GbSrQY6/?img_index=1. Zie ook: Johan Graafland, Jan van der Stoep en Corné Rademaker, *Dieren & rentmeesterschap: De bijbel in dialoog met de praktijk* (Leeuwarden: Jongbloed, 2025) en Tjirk van der Ziel, “Rentmeesterschap – worstelen met een weerbarstige term”, in: Elisabeth Hense en Tjirk van der Ziel (red.), *Groen & solidair: 36 kerken en kloosters in Nederland* (Berne: Abdij van Berne: 2022), 128-132.

Een vergelijkbare herdefiniëring van rentmeesterschap gebeurt overigens ook in de Islam. Dat is bijvoorbeeld het geval in het document *Al-Mizan: A Covenant for the Earth*, dat in 2024 verscheen.³⁰ Daarin wordt aangegeven dat de mensheid als rentmeester (*Khalifah*) de verantwoordelijkheid heeft om zorg te dragen voor het welzijn van de aarde. In dezelfde lijn stond in 2024 op de openingspagina van de website van Groene Moslims: “Mensen zijn rentmeesters van de planeet, geen heersers” (zie afbeelding 8).³¹

Afbeelding 8: Tekst op thuispagina website – Groene Moslims – 2024.

Opvallend is dat in dit geval geen sprake is van *schepping*, maar van “planeet.” Dergelijke meer algemene descriptieve termen zoals *aarde*, *planeet*, en *wereld* zijn gangbaar bij alle groepen, of ze nu religieus zijn of niet. Omdat deze termen neutraler zijn dan *schepping* kunnen verschillende levensbeschouwelijke stromingen elkaar vinden rond het thema “zorg voor de aarde.”³² De geldt ook voor klimaatactiegroepen. De aarde wordt bovendien vaak in de vorm van een aardbol voorgesteld en gepersonaliseerd als Moeder Aarde, zoals bijvoorbeeld het geval is op een afbeelding geplaatst op Instagram door Klimaatmars op 21 mei 2024 (afbeelding 9).³³

30 Zie: *Al-Mizan: A Covenant for the Earth*, thuispagina, geraadpleegd op 18 maart 2026, <https://www.al-mizan.earth/>; Ö. F. Gürlesin, “Al-Mizan: An Islamic Covenant for the Earth”, *Religion Climate Change* (blog), (25 maart 2024), <https://www.religionclimate.org/nl/blog/blogs-1/al-mizan-an-islamic-covenant-for-the-earth-23>; Waseem Raza, “Stewardship or Dominion”, *Religion Climate Change* (blog), (20 december 2024), <https://www.religionclimate.org/nl/blog/blogs-1/stewardship-or-dominion-christian-and-muslim-theological-perspectives-on-stewardship-and-environmental-ethics-28>.

31 Screenshot: Groene Moslims, thuispagina, geraadpleegd 5 oktober 2024, <https://www.groenemoslims.nl/>.

32 Een voorbeeld hiervan is: Bas van den Berg en Leo Mock (red.), *‘Zorg voor de aarde, herstel van de wereld’: Levensbeschouwelijke reacties op de ecologische crisis* (Amsterdam: Uitgeverij Amphora, 2021).

33 Klimaatmars, “Vandaag is VERDUBBELDAG en verdubbelen we samen het aantal mensen dat op vrijdag 31 mei meedoet met de Klimaatmars op de Zuidas!”, Instagram, 21 mei 2024, https://www.instagram.com/p/C7OHOCXImyh/?img_index=1.

Afbeelding 9: Foto op Instagram – Klimaatmars – 21 mei 2024.

De algemene oproep tot “zorg voor de aarde” wordt in het discours van christelijke klimaatgroepen meer specifiek ‘zorg voor de schepping’, zoals blijkt de volgende oproep van Christian Climate Action NL die op Twitter/X werd geplaatst op 22 november 2023 naar aanleiding van de verkiezingen (afbeelding 10).³⁴ De duif met olijftak op de poster verwijst naar het Bijbelverhaal over Noach in Genesis 6-9 en symboliseert het einde van de zondvloed (Gen. 8:11) en de mogelijkheid van een nieuw begin. Het beeld is evenwel ook uitgegroeid tot algemeen symbool van vrede.

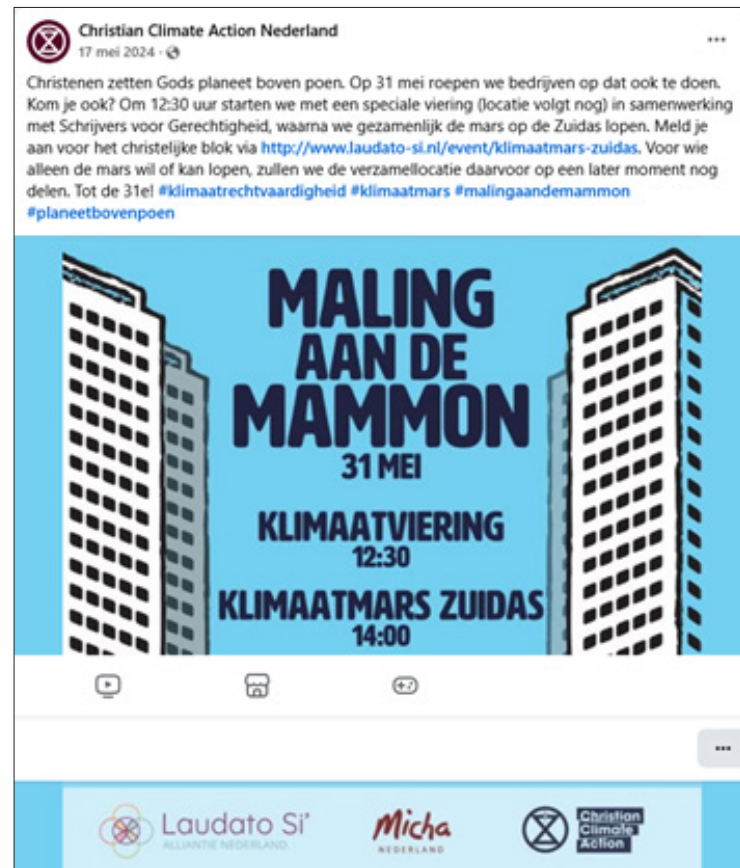
³⁴ Screenshot: Christian Climate Action NL, “Vandaag verkiezingen. Kies voor klimaat! Want nog een regering zonder klimaatbeleid kunnen we ons niet veroorloven”, X, 22 november 2023, <https://x.com/CCANederland/status/1727207723941695863?s=20>. Zie ook: Dave Bookless, *Het groene hart van het geloof: Zorg voor Gods wereld* (Amsterdam: Buijten & Schipperheijn Motief, 2019), waarin zorg voor de schepping centraal staat. Bookless is betrokken bij de christelijke natuurbeweging A Rocha. Het boek werd in Nederlandse vertaling uitgegeven door Micha Nederland in de reeks Micha Boeken. Deze reeks “wil op een verrassende manier een breed christelijk publiek prikkelen een eigen levensstijl te ontwikkelen op het gebied van rechtvaardige verhoudingen tussen mensen en zorg voor de schepping (dienstbaarheid en duurzaamheid)” (p.4).

Afbeelding 10: Bericht op X – Christian Climate Action NL – 22 november 2023.

De term schepping is expliciet religieus. Andere voorbeelden van expliciet religieus taalgebruik door christelijke groepen zijn de slogans: “Na ons geen zondvloed” en: “Maling aan de Mammon”. “Na ons geen zondvloed” verwijst zowel naar de oorspronkelijk Franse uitspraak “na ons de zondvloed” (*après nous le déluge*) als naar het reeds genoemde verhaal over de zondvloed in Genesis 6-9. De uitspraak “na ons geen zondvloed” neemt stelling tegen een houding van onverschilligheid en onverantwoordelijkheid voor de gevolgen in de toekomst van wat we in het heden doen. De slogan “Maling aan de Mammon” verwijst naar een uitspraak van Jezus tot zijn leerlingen in het evangelie van Matteüs (6:24) en Lucas (16:13): “Jullie kunnen niet God dienen en de Mammon.” De

term *Mammon* is afkomstig uit het Aramees en is een personificatie van bezit en vermogen. De slogan “Maling aan de Mammon” werd in 2024 gebruikt in een oproep van drie christelijke klimaatgroepen (Laudato Si’ Alliantie Nederland, Micha Nederland en Christian Climate Action Nederland) om deel te nemen aan de klimaatmars op de Zuidas in Amsterdam op 31 mei. In het bericht dat CCA NL op 17 mei op Facebook plaatste stond daarbij als toelichting: “Christenen zetten Gods planeet boven poen” (Afbeelding 11).³⁵

Afbeelding 11: Bericht op Facebook – Christian Climate Action NL – 17 mei 2024.

³⁵ Screenshot: Christian Climate Action Nederland, “Christenen zetten Gods planeet boven poen. Op 31 mei roepen we bedrijven op dat ook te doen”, Facebook, 17 mei 2024, <https://www.facebook.com/photo?fbid=461964802887248&set=a.195983939485337>.

In al deze gevallen van expliciet christelijk taalgebruik is er een duidelijke link met de bijbel aanwezig. De term *rentmeesterschap* (*Khalifah*) komt trouwens ook voor in de Koran. Dergelijk taalgebruik functioneert dan ook binnen een breder religieus discours dat inspirerend en motiverend werkt voor de betrokken groepen. *Zorg voor de aarde* vormt daarbij de seculiere tegenhanger waarin alle klimaatactiegroepen zich kunnen herkennen. Er zijn evenwel ook nog andere discourses die worden ingezet om actiegroepen te motiveren en te inspireren.

3. Ethisch discours

Net zoals het eco-apocalyptische discours wordt het ethisch discours gebruikt door alle klimaatactiegroepen. Dit discours doet een beroep op gedeelde normen en waarden. Eén van de meest gebruikte hashtags bij alle 44 onderzochte groepen is de term *klimaatrechtvaardigheid*. Deze term wordt in de volle breedte van de klimaatbeweging gebruikt. Een illustratie hiervan vormt het bericht dat Milieudefensie op 20 november 2023, twee dagen voor de Tweede Kamerverkiezingen, op X plaatste (Afbeelding 12).³⁶ Het bericht noemt zes concrete onderwerpen die in dat verband belangrijk zijn. Op de eerste plaats staan fossiele subsidies, gevolgd door voedsel & landbouw, energie, openbaar vervoer, vliegen en internationale klimaatrechtvaardigheid.

³⁶ Screenshot: Milieudefensie, ‘Klimaatrechtvaardig stemmen! Hoe doe je dat?’, X, 20 november 2023, <https://x.com/milieudefensie/status/1726681926063276348?s=20>.

Afbeelding 12: Bericht op X – Milieudefensie – 20 november 2023.

De termen *rechtvaardigheid* en *klimaatrechtvaardigheid* worden in de klimaatbeweging met name gebruikt in de context van de oproep tot een rechtvaardige verdeling van de lasten tussen arme en rijke mensen, zowel op lokaal als mondiaal niveau, die het gevolg zijn van de klimaatcrisis (zie ook afbeeldingen 3, 5 en 6). De vaak gebruikte slogan “Climate justice now!” is daar een uitdrukking van. In hun boek *Je bent jong en je wil wat toekomst*, noemen juristen en activisten Jantijn Anema en Hannah Prins als één van de redenen voor zo een rechtvaar-

dige verdeling, dat: “Als de welvaart ongelijk is verdeeld, dan zijn de minstbe-deelde mensen van de bevolking niet in staat om de economische lasten van een crisisaanpak te dragen.”³⁷ Op haar beurt betoogt dominee Rozemarijn van ’t Einde: “Klimaatrechtvaardigheid houdt in dat de stem van slachtoffers van de klimaatcrisis wordt versterkt, dat er naar hen geluisterd wordt en er vervolgens naar hun belangen gehandeld wordt.”³⁸

Deze bekommernis voor de slachtoffers zien we ook in de encyciek *Laudato Si’*. Daarin beklemtoont Paus Franciscus dat “een ware ecologische benadering altijd een maatschappelijke benadering wordt, die de gerechtigheid moet integreren in de discussies over het milieu, om zowel naar de kreet van de aarde als naar de kreet van de armen te luisteren” (LS 49, cursief overgenomen). Beide bekommernissen maken voor de paus deel uit van een integrale ecologie. Daartoe behoort ook rechtvaardigheid tussen generaties. “We hebben het hier niet over een optionele houding, maar over een wezenlijke kwestie van gerechtigheid, daar de aarde die wij hebben gekregen, ook hen die zullen komen, toebehoort.” (LS 159) Afgezien van dit pleidooi voor rechtvaardigheid wordt ook de hand in eigen boezem gestoken:

Als een slecht begrip van onze principes ons soms ertoe heeft gebracht het misbruik van de natuur of een despotische overheersing van de schepping door de mens of oorlogen, ongerechtigheid en geweld te rechtvaardigen, dan kunnen wij als gelovigen erkennen dat wij op die wijze de schat aan wijsheid die wij hadden moeten bewaken, ontrouw zijn geweest. (LS 200)

De Nederlandse vertaling van de encyciek geeft de voorkeur aan de term *gerechtigheid* in plaats van *rechtvaardigheid*. Dit heeft wellicht te maken met de Bijbelse connotaties van de term *gerechtigheid*, zoals bijvoorbeeld blijkt uit de Bergrede waarin sprake is over zij die “honger en dorsten naar gerechtigheid” (Matteüs 5:6).³⁹ De achterliggende gedachte is echter dezelfde. Dat blijkt ook uit andere vertalingen. De Engelse tekst van *Laudato Si’* heeft hier telkens

³⁷ Anema en Prins, *Je bent jong en je wil wat toekomst*, 137. Zie ook: Jongeren Milieu Actief, *Manifest voor klimaatrechtvaardigheid*. Met een voorwoord van Jan Terlouw (Rotterdam: Lemniscaat, 2021).

³⁸ Van ’t Einde, *Rebelleren voor het leven*, 51.

³⁹ NBV Studiebijbel (Heerenveen: Jongbloed, 2008), 1392. Zie ook Van Dale, ad. loc.

justice, in het Latijn *iustitia*. Dit begrip heeft een lange traditie in het christelijke denken. Rechtvaardigheid (*iustitia*) is namelijk één van de vier kardinale deugden, samen met dapperheid (*fortitudo*), gematigdheid (*temperantia*) en verstandigheid (*prudentia*).⁴⁰

Andere ethische concepten die opduiken in het klimaatdiscours zijn eerlijkheid, plicht en solidariteit. Zo eist Extinction Rebellion Nederland in haar 2025 campagne “NOS, wees eerlijk” onder andere een wekelijks klimaatjournaal, omdat NOS-nieuws “geen eerlijk beeld” geeft als het over de klimaatcrisis gaat.⁴¹ XR NL noemt klimaatbeleid bovendien een “internationale plicht” (afbeelding 13).⁴²

Afbeelding 13: Poster op Instagram – Extinction Rebellion NL – 23 juli 2025.

⁴⁰ Zie bijvoorbeeld: Krijn Pansters, *De kardinale deugden in de Lage Landen, 1200-1500* (Hilversum: Verloren, 2007).

⁴¹ Zie: NOS wees eerlijk, thuispagina, geraadpleegd op 23 maart 2026, <https://nosweepeerlijk.nl/>.

⁴² Screenshot: Extinction Rebellion Nederland, “Voor het eerst bevestigt het hoogste gerechtshof ter wereld: staten zijn juridisch verplicht om de klimaatcrisis aan te pakken”, Instagram, juli 2025, https://www.instagram.com/p/DMdaEV-NWwX/?utm_source=ig_web_copy_link&igsh=MzRlODBiNWFlZA==.

“De straat op vóór solidariteit” was dan weer het thema van de mars die op 20 september 2025 in Amsterdam door een aantal sociale bewegingen, waaronder XR NL, werd gehouden. Solidariteit was ook een thema in de oproep van CCA NL voor de klimaatmars op 25 oktober 2025 naast “zorg voor de Schepping”, “klimaatrechtvaardigheid” en “rentmeesterschap”:

Het blok ‘Christenen voor klimaatrechtvaardigheid’ is voor alle mensen die geloven in zorg voor de Schepping en zich daarvoor (willen) inzetten. Uit overtuiging kiest ‘Christenen voor klimaatrechtvaardigheid’ voor rentmeesterschap en solidariteit met de zwakkeren. Dit blok wordt georganiseerd door Micha, Laudato Si’, Climate Stewards, A Rocha, Christian Climate Action en Groene Kerken.⁴³

Kortom, het ethische discours speelt duidelijk een belangrijke rol in de klimaatbeweging. Zowel seculiere als religieuze groepen doen een beroep op gedeelde waarden en idealen. De meeste begrippen, zoals rechtvaardigheid, eerlijkheid, solidariteit en plicht worden door alle groepen gebruikt, terwijl de term *gerechtigheid* vaker voorkomt in het christelijke klimaatdiscours. Het ethische discours werkt vooral motiverend, omdat het aangeeft welke waarden er in het geding zijn en waarom actie belangrijk is.

4. Spiritueel discours

Naast een wijdverspreid eco-apocalyptisch en ethisch discours en een meer specifiek religieus discours, wordt er nog een vierde discours gebruikt door seculiere en religieuze klimaatactiegroepen in Nederland. Dat discours focust niet zozeer op actievoeren maar veeleer op vormen van spirituele herbronning. De klimaatcrisis confronteert ons immers met existentiële zingevingsvragen.⁴⁴ Daarvoor wordt inspiratie geput uit diverse tradities. Termen die in het spirituele discours van klimaatactivisten voorkomen zijn welzijn, veerkracht en hoop.

⁴³ Christian Climate Action Nederland, “Klimaatmars – Den Haag – christelijk blok Mars voor klimaat & rechtvaardigheid”, geraadpleegd op 23 maart 2026, <https://www.christianclimateaction.nl/agenda/acties/meld-je-aan-voor-de-klimaatmars/>

⁴⁴ Richard Stiegler, *Klimaatverandering en innerlijke grenzen* (Waarbeke: Waarbeke, 2020).

In een ecospirituele benadering staat met name het herstellen van verbinding met de natuur centraal. Het herwaarderen van dieren en planten speelt daarin een belangrijke rol.⁴⁵ Deze spiritualiteit wordt vaak beoefend door de natuur in te trekken. Er bestaat inmiddels een ruim aanbod aan wandelingen die erop gericht zijn om de natuur aan den lijve te ervaren.⁴⁶ Eén manier om dat te doen komt uit Japan en heet Shinrin Yoku of “bosbaden”.⁴⁷ Er wordt overigens wel vaker inspiratie gezocht bij andere, vooral niet-Westerse, inheemse culturen. In veel gevallen wordt de natuur daarbij gesacraliseerd.⁴⁸ Dat zien we ook terug in de manier waarop natuur en aarde in de klimaatbeweging worden opgevoerd. Met name de blauwe planeet heeft een iconische uitstraling en wordt stevast in klimaatmarsen op spandoeken, protestborden of als aardbol megedragen.⁴⁹ Dit beeld wordt over de hele breedte van de klimaatbeweging gebruikt. Zo is bijvoorbeeld het beeld op de startpagina van de website van de Laudato Si’ Alliantie Nederland dat van een aarde die letterlijk op handen wordt gedragen (afbeelding 14).⁵⁰

Afbeelding 14:
Foto op start-
pagina website –
Laudato Si’ Allian-
tie Nederland.

- 45 Zie bijvoorbeeld: Peter Wohlleben, *Het verborgen leven van bomen* (Amsterdam: Bruna, 2016); Peter Wohlleben, *Onze natuur* (Amsterdam: Bruna, 2024).
- 46 Deborah de Koning, *Kus de aarde met je voeten: Wandelen als klimaatzingeving* (Utrecht: Eburon, 2024).
- 47 Yoshifumi Miyazaki, *Shinrin-yoku: De Japanse kunst van het bosbaden* (Houten: Het Spectrum, 2018); Julia Plevin, *De helende kracht van Bosbaden* (Amsterdam: Samsara, 2018).
- 48 Pim Martens en Marloes van de Goor, *De heilige natuur: Niet-westerse stemmen over dier, mens en klimaat* (Gorredijk: Noordboek, 2022), Karen Armstrong, *De heilige natuur* (Amsterdam: Querido, 2022); Robin Wall Kimmerer, *Een vlecht van heilig gras: Hoe de natuur, wetenschap en traditionele kennis ons leren respectvol met de aarde om te gaan* (Haarlem, Altamira, 2022), zie ook de bijdrage van Caroline Vander Stichele, “Karen Armstrong wil terug naar de natuur” in deze bundel.
- 49 Zie verder het artikel van Deborah de Koning en Frank Bosman, “Wie draagt de aarde op handen?” in deze bundel.
- 50 Laudato Si’ Alliantie NL, “Welkom bij de Laudato Si’ Alliantie NL”, geraadpleegd op 23 maart 2026, <https://laudato-si.nl/>.

Hans Alma noemt ecospiritualiteit “de dieptedimensie van planetaire gezondheid,”⁵¹ maar merkt daarbij op dat het liefhebben van de natuur niet voldoende is. Ze pleit voor “een kritische, oncomfortabele spiritualiteit,” waarbij er stappen worden gezet naar een andere manier van leven.⁵² Zelf doet ze dat vanuit een religieus-humanistische levenshouding. In de klimaatbeweging vormt ook het Boeddhisme een belangrijke bron van inspiratie. Met name het werk van Bernie Glassman en dat van Joanna Macy zijn populair.⁵³ De Zen Peacemakers Lage Landen zijn meer concreet geïnspireerd door het sociale activisme van Zenmeester Bernie Glassman (1939-2018). Samen met mensen van Extinction Rebellion hebben zij de Stille Rebelle opgericht. De eerste bijeenkomst ging door op 24 april 2021 in het Wilhelminapark in Utrecht.⁵⁴ De poster van Stille Rebelle laat zien dat de aandacht daarbij gericht is op “de aarde en al haar bewoners” (zie afbeelding 15).⁵⁵

Afbeelding 15: Poster op website – Stille Rebelle.

- 51 Hans Alma, *Ecospiritualiteit: Over de weg naar planetaire gezondheid* (Utrecht: ten Have, 2024), 181.
- 52 Alma, *Ecospiritualiteit*, 174.
- 53 Zie bijvoorbeeld: Bernie Glassman en Rick Fields, *Zen in actie: Over spiritualiteit, zakendoen & sociale betrokkenheid* (Voorburg: Milinda, 2013, 2^e ed.); Joanna Macy en Chris Johnstone, *Actieve hoop: Hoe de chaos onder ogen zien met vermoede veerkracht en creativiteit* (Voorburg: Milinda, 2023).
- 54 Boeddhistisch Dagblad, “Utrecht – eerste Silent Rebellion bijeenkomst in park”, geraadpleegd op 23 maart 2026, <https://boeddhistischdagblad.nl/maatschappij/geluk/163215-utrecht-eerste-silent-rebellion-bijeenkomst-in-park/>. Zie verder: Zen Peacemakers, “Zen Peacemakers Lage Landen”, geraadpleegd op 23 maart 2026, <https://zenpeacemakers.nl/>; Stille Rebelle, “Stille Rebelle / Stille Actie”, geraadpleegd op 23 maart 2026, <https://stille-rebellie.nl/>.
- 55 Foto op website: Stille Rebelle, “Stille Rebelle / Stille Actie”, geraadpleegd op 23 maart 2026, <https://stille-rebellie.nl/>.

Verder is er ook het werk van Thich Nhat Hanh (1926-2022), een Vietnamese zen monnik en vredesactivist die zich in Frankrijk vestigde en van daaruit een wereldwijde beweging op gang heeft gebracht.⁵⁶ Daarin speelt het beoefenen van mindfulness een centrale rol. Een belangrijke gedachte is daarbij dat wij de aarde zijn (zie afbeelding 16).⁵⁷ In Nederland wordt zijn gedachtengoed met name verspreid door de Stichting Leven in Aandacht. Verder bestaat er ook een cursus *Zen and the Art of Saving the Planet*, die online wordt aangeboden.⁵⁸

Afbeelding 16: Foto klimaatmars 12 november 2023. Foto genomen door Deborah de Koning.

⁵⁶ Zie in het bijzonder: Thich Nhat Hanh, *Met Zen de planeet redden* (Baarn: Ten Have, 2022); Thich Nhat Hanh, *Liefde voor de aarde* (Gouda: BNCC, 2013).

⁵⁷ Zie Thich Nhat Hanh, *Love Letter to the Earth* (Berkeley: Parallax Press, 2013), 8-31.

⁵⁸ Leven in Aandacht, "Mindfulness in de traditie van Thich Nhat Hanh", geraadpleegd op 23 maart 2026, <https://aandacht.net/>; Plum Village, "Zen and the Art of Saving the Planet", geraadpleegd op 23 maart 2026, <https://plumvillage.org/courses/zen-and-the-art-of-saving-the-planet>.

Een belangrijke bron van inspiratie binnen de klimaatbeweging vormt het werk van Joanna Macy (1929-2025). Bij Extinction Rebellion is het boek *Actieve hoop* van Joanna Macy en Chris Johnstone erg populair.⁵⁹ Binnen XR Nederland bestaan er Actieve Hoop Cirkels, die met het werk van Macy aan de slag gaan.⁶⁰ In het voorwoord op de Nederlandse uitgave van *Actieve hoop* stellen de auteurs: "Actieve Hoop vraagt ons niet om hoopvol te zijn, maar gaat eerder over het benoemen van waar we op hopen, en het vervolgens ondernemen van actie om die richting uit te gaan."⁶¹ Het boek leent zich dan ook uitstekend voor actiegroepen.

Aandacht voor het welzijn van de actievoerders maakt deel uit van de ondersteuning van XR NL omdat "actievoeren emotioneel, fysiek en ook spiritueel veel van ons kan vragen."⁶² Met hun Actieve Hoop Cirkel wil XR de eigen veerkracht van de leden vergroten zodat de actie naar binnen wordt omgezet in actie naar buiten (zie afbeelding 17).⁶³

Afbeelding 17: Illustratie op website – Extinction Rebellion NL.

⁵⁹ Zie bijvoorbeeld: Actieve Hoop, "over/contact", geraadpleegd op 23 maart 2026, <https://www.actievehoopcirkels.nl/over-contact>. Er bestaat ook een onlinetraining die gebaseerd is op het boek: Active Hope Training, "ActiveHope.Training", geraadpleegd op 23 maart 2026, <https://activehope.training/>.

⁶⁰ Actieve Hoop, "Actieve Hoop", geraadpleegd op 23 maart 2026, <https://www.actievehoopcirkels.nl/>.

⁶¹ Joanna Macy en Chris Johnstone, *Actieve hoop* (Voorburg, Milinda Uitgevers, 2023), 10.

⁶² Pdf te downloaden via: Wiki XR NL, "Regeneratieve culturen", geraadpleegd op 23 maart 2026, <https://wikis.extinctionrebellion.nl/nl/hulpmiddelen/regeneratieve-culturen>.

⁶³ Screenshot: Extinction Rebellion Nederland, "Actieve Hoop Cirkel", geraadpleegd op 23 maart 2026, <https://extinctionrebellion.nl/events/actieve-hoop-cirkel-31/>.

Het werk van Macy over actieve hoop vindt overigens ook weerklank bij andere actiegroepen. Zo organiseerden de Grootouders voor het klimaat Nederland op 17 februari 2025 in samenwerking met het Humanistisch Verbond een webinar rond het thema “Hoe zorg ik ervoor dat de moed mij niet in de schoenen zakt?” waarin het boek van Macy een centrale rol speelde.⁶⁴ Hoop is trouwens een begrip dat aan een steile opmars bezig is. Hoop is toekomstgericht en kan een tegengif vormen voor (de neiging tot) doemdenken. Een voorbeeld hiervan is de poster van Milieudefensie op Instagram (zie afbeelding 18).⁶⁵

Afbeelding 18: Poster op Instagram – Milieudefensie – 29 februari 2024.

64 Grootouders voor het klimaat, “Webinar: Hoe zorg ik ervoor dat de moed mij niet in de schoenen zakt?”, geraadpleegd op 23 maart 2026, <https://grootoudersvoorhetklimaat.nl/agenda/webinar-hoe-zorg-ik-ervoor-dat-de-moed-mij-niet-in-de-schoenen-zakt/>.

65 Screenshot: Milieudefensie, “Kom naar Milieudefensie On Tour: De Klimaatzaak ING!”, Instagram 29 februari 2024, https://www.instagram.com/p/C38GlefMST8/?img_index=1.

De laatste jaren zijn overigens een hele reeks boeken verschenen die het thema hoop in relatie tot klimaatverandering behandelen. Sommige daarvan zijn geschreven door Nederlandstalige auteurs, andere zijn in het Nederlands vertaald.⁶⁶

Het belang van hoop is ook een belangrijk thema in de christelijke reflectie op de klimaatcrisis. Zoals eerder vermeld is voor christelijke groepen de Bijbel de belangrijkste bron voor het ontwikkelen van een ecologische spiritualiteit. Vooral de scheppingsverhalen in Genesis 1-2 vormen daarvoor het vertrekpunt. Een voorbeeld uit de praktijk zijn de scheppingsliederen van Schrijvers voor gerechtigheid.⁶⁷ Ook de eerder vermelde encyciek *Laudato Si'* wijst op de noodzaak van een ecologische bekering en herinnert “aan het voorbeeld van de heilige Franciscus van Assisi om een gezonde relatie met de schepping als een dimensie van een integrale bekering van de persoon te beschouwen” (LS 218). In dat verband wordt het *Zonnelied* van Franciscus van Assisi vaak gebruikt. Zo biedt de *Laudato Si'* Alliantie Nederland twaalf Zonneliedvieringen aan voor gebruik in parochie of gemeente.⁶⁸

De *Laudato Si'* Alliantie Nederland verwijst ook naar de encyclieken *Laudato Si'* en *Fratelli Tutti* van paus Franciscus als bron van inspiratie:

Deze encyclieken zijn een aanrader voor iedereen die beseft dat er meer nodig is dan elektrische auto's en zonnepanelen. Iedereen die moedeloos wordt van de verschillende crisissen, tegen een klimaatdepressie

66 Leo Bormans, *Hoop: 100 sleutels voor een hoopvol leven* (Tiel: Lannoo, 2021); Jan Mertens, *Het doet ertoe: Over verdriet, hoop en verzet* (Voorburg: Milinda Uitgevers, 2023); Cathy Macharis (red.), *Land van hoop: Omarm de verandering* (Oostkamp: Stichting Kunstboek, 2024); Joke J. Hermen, *Tijd is hoop: Alle essays over de tijd* (Amsterdam: De Arbeiderspers, 2025); Tommy Wieringa, *Optimisme zonder hoop* (Amersfoort: Stichting Maand van de Filosofie, 2025). In het Nederlands vertaald: Philipp Blom, *Hoop: Over een verstandige verhouding tot de wereld* (Amsterdam: De Bezige Bij, 2024); Hannah Ritchie, *Niet het einde van de wereld: Waarom wij de eerste generatie zijn met perspectief op een duurzame planeet* (Amsterdam: Uitgeverij Balans, 2024); Jane Goodall and Douglas Abrams, *Het boek van hoop: Levenslessen voor een mooiere toekomst* (Amsterdam: HarperCollins, 2021). Zie ook: Byung-Chul Han, *Der Geist der Hoffnung: Wider die Gesellschaft der Angst* (Berlin: Ullstein, 2024); Engelse vertaling: *The Spirit of Hope* (Cambridge: Polity Press, 2024).

67 Schrijvers voor Gerechtigheid, “Een nieuwe dag begint (tekstvideo)”, 21 juli 2023, YouTube-Playlist, 3:23, <https://www.youtube.com/watch?v=4wNdZjPF88&list=PLMMSfz2QirzH.HAFGYPERAU-9PEuoMtxlJ>.

68 *Laudato Si'* Alliantie NL, “12 Zonnelied vieringen”, geraadpleegd 23 maart 2026, <https://laudato-si.nl/downloads/12-zonnelied-vieringen/>. Zie ook Corinne Groenendijk, *Verduur samen met Franciscus: Naar een groene en geïnspireerde leefstijl* (Berne: Abdij van Berne, 2022); Jason M. Brown die een contemplatieve ecologie ontwikkelt geïnspireerd door monastieke tradities in *Thuis komen in de wildernis: Wat ecospiritualiteit ons kan leren* (Antwerpen: Otheo, 2025).

aanzit, of denkt: wat kan ik nou doen? En voor iedereen die behoefte heeft aan hoop.⁶⁹

In *Laudato Si'* is deze hoop met name gevestigd op het geloof in God. Het verhaal over de zondvloed en de figuur van Noach laten zien dat God de mensheid 'de mogelijkheid van een nieuw begin' heeft gegeven. "Een goede mens is nodig, wil er hoop zijn!" (LS 71) Ook de verhalen over de Babylonische ballingschap en de Romeinse overheersing tonen aan dat het mogelijk is om dankzij het geloof in God in schijnbaar uitzichtloze situaties toch hoopvol te blijven (LS 74). Aan het einde van zijn encycliek drukt de paus dan ook de wens uit dat "onze strijd en onze zorg voor deze planeet ons de vreugde en de hoop niet ontnemen!" (LS 244)

Een spiritueel discours is vooral bedoeld om de achterban te inspireren en te regenereren. Zowel seculiere als religieuze groepen gebruiken een dergelijk discours. Ze haken daarbij aan bij verschillende levensbeschouwelijke en religieuze tradities. Ze reiken ook diverse manieren aan om de verworven inzichten in praktijk te brengen, zoals trainingen, actieve hoop cirkels, wandelingen en stille meditaties.

Besluit

Uit ons onderzoek is gebleken dat klimaatactiegroepen verschillende discourses gebruiken in hun onlinecommunicatie om hun leden te mobiliseren en te motiveren en dat religieuze vocabularia daarin een wisselende rol spelen. We hebben daarbij een onderscheid gemaakt tussen een eco-apocalyptisch, expliciet religieus, ethisch en spiritueel discours. Deze discourses staan niet los van elkaar, maar zijn aan elkaar gerelateerd. Zo beklemtoont een eco-apocalyptisch discours de urgentie van de klimaatverandering en de noodzaak om daar op korte termijn iets aan te doen. Dit discours is in staat om mensen te mobiliseren voor actie en demonstratie. De acties zijn vooral gericht op de overheid en de grote vervuilers en vinden vaak plaats in grote steden zoals Den Haag en

⁶⁹ Tekst op: *Laudato Si'* Alliantie NL, "Inspiratie", geraadpleegd 23 maart 2026, <https://laudato-si.nl/verdiep-en-verander/>.

Amsterdam. Dit discours is wijd verspreid en wordt gedeeld door zowel seculiere als religieuze groepen. Het is niet expliciet religieus, maar heeft religieuze wortels.

Expliciet religieuze vocabularia worden met name gebruikt door christelijke actiegroepen en zijn sterk gerelateerd aan de Bijbel en in het bijzonder aan het boek Genesis, waarin de verhalen over de schepping en de zondvloed voorkomen. Dit religieuze discours is vooral gericht op en in staat de eigen achterban te inspireren en te motiveren. Het ethisch discours bereikt dan weer een breder publiek omdat het een beroep doet op gedeelde waarden en idealen, in het bijzonder klimaatrechtvaardigheid. Dit discours verheldert wat er in het geding is en werkt daarom motiverend. Zowel seculiere als religieuze groepen maken hier gebruik van. Een vierde discours is het spirituele discours, dat met name inspirerend en regenererend bedoeld te zijn. Het komt voor bij seculiere en religieuze groepen, maar de inhoudelijke invulling ervan kan verschillen en is afhankelijk van de tradities waarbij wordt aangeknoopt.

Dit onderzoek laat zien dat expliciet religieuze vocabularia een inspirerende rol spelen binnen het bredere klimaatdiscours van Nederlandse klimaatactivisten, maar dat die rol veelal beperkt is tot christelijke groepen. Het eco-apocalyptische discours is daarentegen wijd verspreid en werkt vooral mobiliserend. Het ethische en spirituele discours werken dan weer motiverend. Inzicht in de manier waarop deze discourses functioneren maakt het mogelijk om daar op meer bewuste manier mee om te gaan en keuzes te maken in functie van het beoogde doel. Daar kunnen klimaatactiegroepen hun voordeel mee doen.

Bronnen

Actieve Hoop. "Actieve Hoop". Geraadpleegd op 23 maart 2026, <https://www.actievehoopcirkels.nl/>.

Active Hope Training. "ActiveHope.Training". Geraadpleegd op 23 maart 2026, <https://activehope.training/>.

Al-Mizan: A Covenant for the Earth. Thuispagina. Geraadpleegd op 18 maart 2026, <https://www.almizan.earth/>.

Alma, H. *Ecospiritualiteit: Over de weg naar planetaire gezondheid*. Utrecht: ten Have, 2024.

Anema, J. en H. Prins, *Je bent jong en je wil wat toekomst: Een redelijk radicaal verhaal*. Amsterdam: De Geus, 2023.

Armstrong, K. *De heilige natuur*. Amsterdam: Querido, 2022.

Berg, B. van den en L. Mock (red.). *‘Zorg voor de aarde, herstel van de wereld’: Levensbeschouwelijke reacties op de ecologische crisis*. Amsterdam: Uitgeverij Amp-hora, 2021.

Blom, P. *Hoop: Over een verstandige verhouding tot de wereld*. Amsterdam: De Bezige Bij, 2024.

Boeddhistisch Dagblad. “Utrecht – eerste Silent Rebellion bijeenkomst in park”. Geraadpleegd op 23 maart 2026, <https://boeddhistischdagblad.nl/maatschappij/geluk/163215-utrecht-eerste-silent-rebellion-bijeenkomst-in-park/>.

Bookless, D. *Het groene hart van het geloof: Zorg voor Gods wereld*. Amsterdam: Buijten & Schipperheijn Motief, 2019.

Bormans, L. *Hooptimisme: 100 sleutels voor een hoopvol leven*. Tiel: Lannoo, 2021.

Brown, J.M. *Thuis komen in de wildernis: Wat ecospiritualiteit ons kan leren*. Antwerpen: Otheo, 2025.

Bulletin of the Atomic Scientists. “Closer than ever: It is now 89 seconds to midnight”. Geraadpleegd 18 maart 2026, <https://thebulletin.org/doomsday-clock/2025-statement/>.

Christian Climate Action Nederland (@ChristianClimateActionNederland).

“Christenen zetten Gods planeet boven poen. Op 31 mei roepen we bedrijven op dat ook te doen”. Facebook, 17 mei 2024, <https://www.facebook.com/photo?fbid=461964802887248&set=a.195983939485337>.

Christian Climate Action Nederland. “Klimaatmars – Den Haag – christelijk blok Mars voor klimaat & rechtvaardigheid”. Geraadpleegd op 23 maart 2026, <https://www.christianclimateaction.nl/agenda/acties/meld-je-aan-voor-de-klimaatmars/>.

Christian Climate Action Nederland. Thuispagina. Geraadpleegd op 18 maart 2026, <https://www.christianclimateaction.nl/>.

Christian Climate Action NL (@Christianclimateactionnl). “De tijd van “stil maar wacht maar, alles wordt nieuw” is voorbij”. Instagram, 28 oktober 2023 https://www.instagram.com/p/Cy8GbSrQY6/?img_index=1.

Christian Climate Action NL (@CCANederland). “Vandaag verkiezingen. Kies voor klimaat! Want nog een regering zonder klimaarbeleid kunnen we ons niet veroorloven”. X, 22 november 2023, <https://x.com/CCANederland/status/1727207723941695863?s=20>.

Chu, H. en J. Z. Yang. “Emotion and the Psychological Distance of Climate Change”. In: *Science Communication* (December 9, 2019), <https://doi.org/10.1177/1075547019889637>.

Clayton S. en C. Manning. *Psychology and Climate Change: Human Perceptions, Impacts, and Responses*. New York: Academic Press, 2018.

Collins, J.J. “Apocalyptiek: Het genre, de ideologie en de beweging”. In: J.W. van Henten en O. Mellink (red.), *Visioenen aangaande het einde: Apocalyptische geschriften en bewegingen door de eeuwen heen*. Zoetermeer: Meinema, 1998, 19-38.

Copier L. en C. Vander Stichele, “Death and Disaster: 2012 meets Noah”. In: L. Copier en C. Vander Stichele (eds.), *Close Encounters between Bible and Film: An Interdisciplinary Engagement*. Atlanta: SBL Press, 2016, 155-171.

Copier, L. *Preposterous Revelations: Visions of Apocalypse and Martyrdom in Hollywood Cinema 1980-2000*. Sheffield: Sheffield Phoenix Press, 2012.

Doeland, L. *Apocalypsofie: Over recycling, groene groei en andere gevaarlijke fantasieën*. Utrecht: Ten Have, 2023.

Einde, R. van 't. *Rebelleren voor het leven: Een dominee in actie voor klimaatrechtvaardigheid*. Utrecht: Kokboekencentrum, 2023.

Extinction Rebellion Nederland (@extinctionrebellionnl). "Voor het eerst bevestigd het hoogste gerechtshof ter wereld: staten zijn juridisch verplicht om de klimaatcrisis aan te pakken." Instagram, juli 2025, https://www.instagram.com/p/DMdaeV-NWwX/?utm_source=ig_web_copy_link&igsh=MzRlODBiNWFlZA==.

Extinction Rebellion Nederland. "Actieve Hoop Cirkel". Geraadpleegd op 23 maart 2026, <https://extinctionrebellion.nl/events/actieve-hoop-cirkel-31/>.

Fairclough, N., J. Muldering en R. Wodak. "Critical Discourse Analysis". In: T.A. van Dijk (ed.), *Discourse Studies: A Multidisciplinary Introduction*. 2nd ed. Thousand Oaks: Sage, 2013. DOI: <https://doi.org/10.4135/9781446289068>.

Franciscus. *Laudate Deum* (Apostolische exhortatie over de klimaatcrisis). 4 oktober 2023. Geraadpleegd op 18 maart 2026, <https://rkdocumenten.nl/toon-document/8999-laudate-deum-nl>

Franciscus. *Laudato Si'* (Encyciek Over de zorg voor het gemeenschappelijke huis). 24 mei 2015. Geraadpleegd op 18 maart 2026, <https://rkdocumenten.nl/toondocument/5000-laudato-si-nl/>.

Franciscus. *Ons gemeenschappelijk huis: Teksten over ecologie*. Antwerpen: Otheo, 2024.

Frederik J. en R. Bregman, "Komt de grote klimaatapocalyps? Een bij vlagen ongemakkelijk gesprek met twee XR-activisten". In: *de Correspondent* (12 april

2024). <https://decorrespondent.nl/15247/komt-de-grote-klimaatapocalyps-een-bij-vlagen-ongemakkelijk-gesprek-met-twee-xr-activisten/72f385ee-1a5c-0039-346c-99cb95161f47>.

Fridays for Future Nederland (@fridaysforfuturenederland). "Save the Date! Klimaatweekend 1-3 oktober!". Instagram, 10 augustus 2021, https://www.instagram.com/p/CSZIfbAs_nw/.

Glassman B. en R. Fields. *Zen in actie: Over spiritualiteit, zakendoen & sociale betrokkenheid*. Voorburg: Milinda, 2013.

Goodall, J. en D. Abrams, *Het boek van hoop: Levenslessen voor een mooiere toekomst*. Amsterdam: HarperCollins, 2021.

Graafland, J., J. van der Stoep en C. Rademaker. *Dieren & rentmeesterschap: De bijbel in dialoog met de praktijk*. Leeuwarden: Jongbloed, 2025.

Groene Moslims. Thuispagina. Geraadpleegd op 5 oktober 2024, <https://www.groenemoslims.nl/>.

Groenendijk, C. *Verduur samen met Franciscus: Naar een groene en geïnspireerde leefstijl*. Berne: Abdij van Berne, 2022.

Grootouders voor het klimaat. "Webinar: Hoe zorg ik ervoor dat de moed mij niet in de schoenen zakt?". Geraadpleegd op 23 maart 2026, <https://grootoudersvoorhetklimaat.nl/agenda/webinar-hoe-zorg-ik-ervoor-dat-de-moed-mij-niet-in-de-schoenen-zakt/>.

Gürlesin, Ö.F. en N. de Groot "Tussen geloof en groene taal: Klimaatorganisaties op Twitter/X in Nederland". In: D. de Koning en C. Vander Stichele (red.), *Geloven in tijden van stijgende zeeën: Religie en klimaatverandering in Nederland*. Tilburg: Open Press TiU, 2026, 26-57.

Haase E. en K. Hudson (eds.). *Climate Change and Youth Mental Health: Multidisciplinary Perspectives*. Cambridge: Cambridge University Press, 2024.

Hajer, M.A. *The Politics of Environmental Discourse: Ecological Modernization and the Policy Process*. Oxford: Oxford University Press, 1996. <https://doi.org/10.1093/019829333X.003.0003>.

Han, B.-C. *Der Geist der Hoffnung: Wider die Gesellschaft der Angst*. Berlin: Ullstein, 2024. Engelse vertaling: *The Spirit of Hope*. Cambridge: Polity Press, 2024.

Hanh, T.N. *Love Letter to the Earth*. Berkeley: Parallax Press, 2013. Nederlandse vertaling: *Liefde voor de aarde*. Gouda: BNCC, 2013.

Hanh, T.N. *Met Zen de planeet redden*. Baarn: Ten Have, 2022.

Hermesen, J.J. *Tijd is hoop: Alle essays over de tijd*. Amsterdam: De Arbeiderspers, 2025.

Jochensen H. en J. van der Stoep (red.). *Laat de aarde juichen: Duurzaam beheer van de schepping*. Amsterdam: Buijten & Schippersheijn Motief, 2023.

Jongeren Milieu Actief. *Manifest voor klimaatrechtvaardigheid*. Met een voorwoord van J. Terlouw. Rotterdam: Lemniscaat, 2021.

Kamp-Rinzema, L. van. *Scheppings(t)rouw: Een zoektocht naar doorleefde hoop*. Amsterdam: Buijten & Schippersheijn Motief, 2024.

Kimmerer, R. Wall. *Een vlecht van heilig gras: Hoe de natuur, wetenschap en traditionele kennis ons leren respectvol met de aarde om te gaan*. Haarlem, Altamira, 2022.

Klimaatmars (@klimaatmarsnl). “Onze posters zijn er!” Instagram, 26 augustus 2023, <https://www.instagram.com/p/CxpcURPCTBE/>.

Klimaatmars (@klimaatmarsnl). “Vandaag is VERDUBBELDAG en verdubbelen we samen het aantal mensen dat op vrijdag 31 mei meedoet met de Klimaatmars op de Zuidas!” Instagram, 21 mei 2024, https://www.instagram.com/p/C7OHOCXImyh/?img_index=1.

Klimaatmars. “Aafke Romeijn - Failliet (Klimaatmars 2024)”. 11 mei 2024, YouTube-Video, 2:20. https://www.youtube.com/watch?v=qvrTe7TXi_E.

Klimaatmars. “Alles over het klimaatlied!” Geraadpleegd op 18 maart 2026, <https://klimaatmars.nl/klimaatlied/>.

Koning D. de, en F. G. Bosman. “Halloween en een uitstervende ijsbeer”. In: D. de Koning en C. Vander Stichele (red.), *Geloven in tijden van stijgende zeeën: Religie en klimaatverandering in Nederland*. Tilburg: Open Press TiU, 2026, 256-261.

Koning D. de, en F. G. Bosman. “Wie draagt de aarde op handen?” In: D. de Koning en C. Vander Stichele (red.), *Geloven in tijden van stijgende zeeën: Religie en klimaatverandering in Nederland*. Tilburg: Open Press TiU, 2026, 272-279.

Koning, D. de. “Houden alle vogels nesten? Een verkenning van berouwbaarheid in ecologische rouwrituelen in Nederland”. In: D. de Koning en C. Vander Stichele (red.), *Geloven in tijden van stijgende zeeën: Religie en klimaatverandering in Nederland*. Tilburg: Open Press TiU, 2026, 212-249.

Koning, D. de. *Kus de aarde met je voeten: Wandelen als klimaatzingeving*. Utrecht: Eburon, 2024.

Kovacs J. en Ch. Rowland. *Revelation*. Malden: Blackwell, 2004.

Laudato Si' Alliantie NL. “12 Zonnelied vieringen”. Geraadpleegd op 23 maart 2026, <https://laudato-si.nl/downloads/12-zonnelied-vieringen/>.

Laudato Si' Alliantie NL. “Inspiratie”. Geraadpleegd op 23 maart 2026, <https://laudato-si.nl/verdiep-en-verander/>.

Laudato Si' Alliantie NL. “Welkom bij de Laudato Si' Alliantie NL”. Geraadpleegd op 23 maart 2026, <https://laudato-si.nl/>.

Leven in Aandacht. “Mindfulness in de traditie van Thich Nhat Hanh”. Geraadpleegd op 23 maart 2026, <https://aandacht.net/>.

Lyons W.J. en J. Okland (eds.). *The Way the World Ends? The Apocalypse of John in Culture and Ideology*. Sheffield: Phoenix Press, 2009.

Macharis, C. (red.), *Land van hoop: Omarm de verandering*. Oostkamp: Stichting Kunstboek, 2024.

Macy J. en Ch. Johnstone. *Actieve hoop: Hoe de chaos onder ogen zien met vermoede veerkracht en creativiteit*. 3^e ed. Voorburg, Milinda Uitgevers, 2023.

Martens P. en M. van de Goor. *De heilige natuur: Niet-westerse stemmen over dier, mens en klimaat*. Gorredijk: Noordboek, 2022.

Mertens, J. *Het doet ertoe: Over verdriet, hoop en verzet*. Voorburg: Milinda Uitgevers, 2023.

Milieudefensie (@milieudefensie). “Klimaatrechtvaardig stemmen! Hoe doe je dat?”. X, 20 november 2023, <https://x.com/milieudefensie/status/1726681926063276348?s=20>.

Milieudefensie (@milieudefensie). “Kom naar Milieudefensie On Tour: De Klimaatzaak ING!” Instagram, 29 februari 2024, https://www.instagram.com/p/C38GlefMST8/?img_index=1.

Miyazaki, Y. *Shinrin-yoku: De Japanse kunst van het bosbaden*. Houten: Het Spectrum, 2018.

Moore, S.D. *Revelation: Book of Torment, Book of Bliss*. London: T&T Clark, 2021.

Murray R.L. en J. K. Heumann. *Monstrous Nature: Environment and Horror on the Big Screen*. Lincoln: University of Nebraska, 2016.

NBV Studiebijbel. Heerenveen: Jongbloed, 2008.

Newman, K. *Apocalypse Movies: End of the World Cinema*. New York: St Martin's Griffin, 2000.

Newport, K.G.C. en C. Gribben (eds.). *Expecting the End: Millennialism in Social and Historical Context*. Waco: Baylor University Press, 2006.

NOS wees eerlijk. Thuispagina. Geraadpleegd op 23 maart 2026, <https://nosweeseerlijk.nl/>.

Ö. F. Gürlesin. "Al-Mizan: An Islamic Covenant for the Earth". Gepubliceerd op 25 maart 2024. <https://www.religionclimate.org/nl/blog/blogs-1/al-mizan-an-islamic-covenant-for-the-earth-23>.

O'Leary, S. *Arguing the Apocalypse: A Theory of Millenial Rhetoric*. Oxford: University Press, 1994.

Pansters, K. *De kardinale deugden in de Lage Landen, 1200-1500*. Hilversum: Verloren, 2007.

Plevin, J. *De helende kracht van Bosbaden*. Amsterdam: Samsara, 2018.

Plum Village. “Zen and the Art of Saving the Planet”. Geraadpleegd op 23 maart 2026, <https://plumvillage.org/courses/zen-and-the-art-of-saving-the-planet>.

Prince, S. *Apocalypse Cinema*. New Brunswick: Rutgers University Press, 2021.

Raza, W. “Stewardship or Dominion”. Gepubliceerd op 20 december 2024. <https://www.religionclimate.org/nl/blog/blogs-1/stewardship-or-dominion-christian-and-muslim-theological-perspectives-on-stewardship-and-environmental-ethics-28>.

Ritchie, H. *Niet het einde van de wereld: Waarom wij de eerste generatie zijn met perspectief op een duurzame planeet*. Amsterdam: Uitgeverij Balans, 2024.

Schrijvers voor Gerechtigheid. “Een nieuwe dag begint (tekstvideo)”. 21 juli 2023, YouTube-Playlist, 3:23, <https://www.youtube.com/watch?v=4wNdZJfP-F88&list=PLMMSfz2Q1rzH-HAFGYPeRAU9PEuoMtxlJ>.

Scientist Rebellion. “Scientist Rebellion takes action in the Netherlands”. 7 april 2022, YouTube-Video, 2:56. <https://youtu.be/EYFhadxDoeg>.

Stiegler, R. *Klimaatverandering en innerlijke grenzen*. Waarbeke: Waarbeke, 2020.

Stille Rebellie. “Stille Rebellie / Stille Actie”. Geraadpleegd 23 maart, 2026, <https://stille-rebellie.nl/>.

Vander Stichele, C. “Apocalyps en klimaatverandering: angstaanjagend of hoopvol discours?” In: P. Kevers (red.), *Apocalyps vandaag? De Bijbel als bron van hoop*. Leuven: Vlaamse Bijbelstichting, 2024, 157-177.

Vander Stichele, C. “Karen Armstrong wil terug naar de natuur”. In: D. de Koning en C. Vander Stichele (red.), *Geloven in tijden van stijgende zeeën: Religie en klimaatverandering in Nederland*. Tilburg: Open Press TiU, 2026, 146-151.

Vatican News – English. “Laudate Deum”. 4 oktober 2023, 1:06, YouTube-Video, <https://www.youtube.com/watch?v=dSadLAJQuwc>.

Wieringa, T. *Optimisme zonder hoop*. Amersfoort: Stichting Maand van de Filosofie, 2025.

Wiki XR NL. “Regeneratieve culturen. Geraadpleegd op 23 maart 2026, <https://wikis.extinctionrebellion.nl/nl/hulpmiddelen/regeneratieve-culturen>.

Wohlleben, P. *Het verborgen leven van bomen*. Amsterdam: Bruna, 2016.

Wohlleben, P. *Onze natuur*. Amsterdam: Bruna, 2024.

Yale Climate Connections. “Cli-fi movies: A guide for socially-distanced viewers”. Geraadpleegd op 18 maart 2026, <https://yaleclimateconnections.org/2020/05/cli-fi-movies-a-guide-for-socially-distanced-viewers/>.

Zen Peacemakers, “Zen Peacemakers Lage Landen”. Geraadpleegd op 23 maart 2026, <https://zenpeacemakers.nl/>.

Ziel, T. van der. “Rentmeesterschap – worstelen met een weerbarstige term”. In: E. Hense en T. van der Ziel (red.), *Groen & solidair: 36 kerken en kloosters in Nederland*. Berne: Abdijs van Berne: 2022, 128-132.